

Od przymusu do zakazu powrotów: zarys zatrudnienia pracowników z Rosji w Niemczech w latach 1906–1918

Pracownicy z zagranicy, do których przyzwyczajone było rolnictwo, byli to wyłącznie polscy, ukraińscy i rosyjscy chłopcy o najniższym poziomie kultury, będący w stanie znieść trudne warunki i ciężką pracę, które w rolnictwie były regułą¹.

Julius Berger, wiosna 1919

To, co mamy, to mamy, to jest tutaj i już nie wyjedzie!²

Kpt. Beltmann, *Kriegsamt*^{*},
28 listopada 1917

Jako tło dla analizy werbunku pracowników na terenach okupowanych przedstawiono poniżej rozwój zatrudnienia w Niemczech pracowników zagranicznych w latach 1906–1918. W centrum uwagi znajduje się przy tym kwestia kontynuacji i przemiany polityki sterowania siłą roboczą w porównaniu z okresem przed wybuchem I wojny światowej.

„Brak rąk do pracy” i antypolska „polityka obronna” przed wybuchem wojny

Od lat 90. XIX wieku odczuwalny był w Niemczech, zróżnicowany w zależności od regionu i branży, znaczny niedobór siły roboczej³. W centralnych i wschodnich Niemczech silny odpływ ludności wiejskiej do zachodnio- i środkowoniemieckich obszarów przemysłowych oraz za ocean spowodował

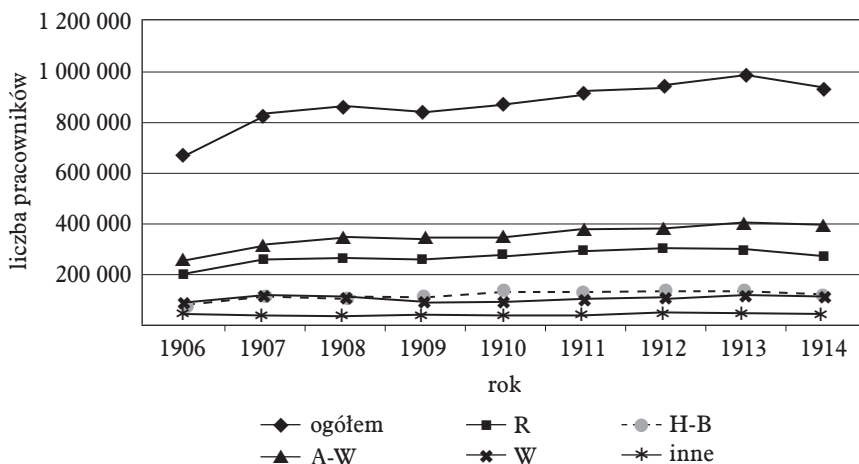
¹ J. Berger, *Ostjüdische Arbeiter im Kriege*, „Volk und Land” 1919, 1, z. 27, s. 838.

² Stenographischer Bericht über die Verhandlungen der von der DAZ einberufenen Konferenz am 28.11.1917 in Berlin, GStA, Rep. 87B, nr 118.

³ Odnośnie tematyki tego rozdziału zob. też Ch. Westerhoff, *Von der Friedens- zur Kriegswirtschaft. Anwerbung und Beschäftigung von Arbeitern aus Russland in Deutschland, 1914–1916*, [w:] *Perspektiven in der Fremde? Arbeitsmarkt und Migration von der Frühen Neuzeit bis in die Gegenwart*, red. D. Dahlmann, M. Schulte-Beerbühl, Essen 2011, s. 241–258.

^{*} *Kriegsamt*, Centralny Urząd Wojenny: powołana 1 listopada 1916 r. w ramach programu Hindenburga centralna instytucja kierująca gospodarką wojenną – *przyp. tłum.*

niedobór rąk do pracy w rolnictwie. Jednocześnie przede wszystkim w Zagłębiu Ruhry i na Górnym Śląsku przemysł potrzebował coraz więcej pracowników. Skutkiem tego był ustawicznie rosnący napływ siły roboczej z zagranicy. Liczba 1,2 miliona pracowników zagranicznych⁴ dała Niemcom pozycję drugiego – po Stanach Zjednoczonych – „importera” siły roboczej⁵ na świecie⁶.



Wykres 1. Pracownicy zagraniczni w Prusach w latach 1906–1914 według przynależności państwowej

R – Rosja, A-W – Austro-Węgry, W – Włochy, H-B – Holandia i Belgia; przyrost: suma nowych zgłoszeń i pracowników pozostałych z roku poprzedniego

Źródło: K.J. Bade, *Arbeiterstatistik und Ausländerkontrolle: Die »Nachweisungen« der preußischen Landräte über den »Zugang, Abgang und Bestand der ausländischen Arbeiter im preußischen Staate« 1906–1914*, „Archiv für Sozialgeschichte” 1984, 24, s. 174–254.

Jak wynika z wykresu, największą grupę stanowili pracownicy z Austro-Węgier, na drugim zaś miejscu znajdowali się przybysze z Rosji. Pewną rolę odgrywali także Włosi i Holendrzy. Diagram oparty jest na danych policyjnych

⁴ K.J. Bade, *Homo Migrans. Wanderungen aus und nach Deutschland. Erfahrungen und Fragen*, Essen 1994, s. 33.

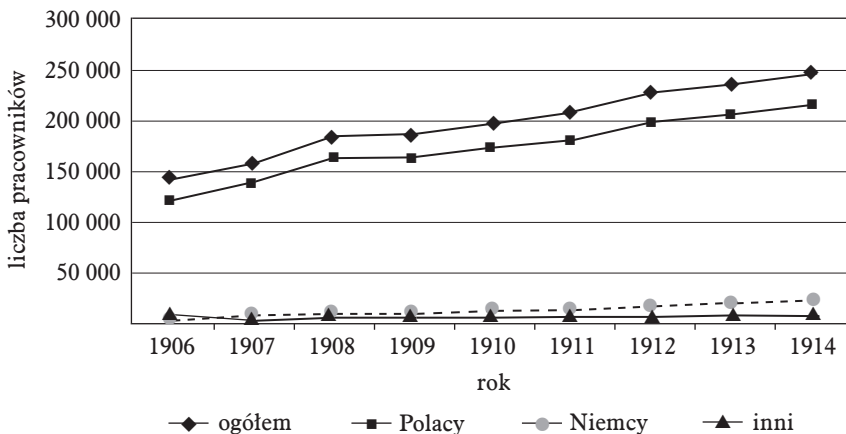
⁵ I. Ferenczi, *Kontinentale Wanderungen und die Annäherung der Völker. Ein geschichtlicher Überblick*, Jena 1930, s. 21.

⁶ O tym i o dalej omawianych kwestiach zob. K.J. Bade, »Preußengänger« und »Abwehrpolitik«. *Ausländerbeschäftigung, Ausländerpolitik und Ausländerkontrolle auf dem Arbeitsmarkt in Preußen vor dem Ersten Weltkrieg*, „Archiv für Sozialgeschichte” 1984, 24, s. 91–162; tegoż, *Land oder Arbeit? Transnationale und interne Migration im deutschen Nordosten vor dem Ersten Weltkrieg*, *Habilitationsschrift*, Erlangen–Nürnberg 1979, wyd. popr. 2005, <http://www.imi.s.uni-osnabrueck.de/BadeHabil.pdf> (dostęp: 28.09.2011); J. Nichtweiss, *Die ausländischen Saisonarbeiter in der Landwirtschaft der östlichen und mittleren Gebiete des Deutschen Reiches. Ein Beitrag zur Geschichte der preußisch-deutschen Politik von 1890–1914*, Berlin 1959.

– zgłoszeniach pracowników zagranicznych w Prusach, które dostępne są dla lat 1906–1914. Jest to najdokładniejszy dostępny materiał statystyczny do określenia zatrudnienia obcokrajowców w Cesarstwie Niemieckim. To, że wartości nie osiągają tu wspomnianej wyżej liczby 1,2 miliona pracowników zagranicznych, wynika przede wszystkim z tego, iż dane odnoszą się wyłącznie do Prus. Dla innych krajów niemieckich porównywalne dane nie są dostępne. Jednakże zdecydowana większość pracowników zagranicznych zatrudniona była właśnie w Prusach. Ponadto istniała też oczywiście zawsze pewna liczba pracowników zagranicznych, którzy nie byli zgłoszeni policji.

W związku z tym, że Cesarstwo Rosyjskie było państwem wielonarodowościowym, pracownicy z Rosji nie byli grupą jednorodną, lecz dzielili się na różne narodowości (zob. wykres 2).

Zdecydowaną większość prezentowali poddani carscy narodowości polskiej. W latach 1906–1914 stanowili oni średnio 87,3% pracowników z Rosji. Drugą grupę przed 1914 rokiem tworzyli pracownicy niemieckiego pochodzenia, którzy stanowili 8,4%, podczas gdy udział innych narodowości wynosił 4,3%⁷.



Wykres 2. Pracownicy z Rosji w Prusach w latach 1906–1914 według narodowości

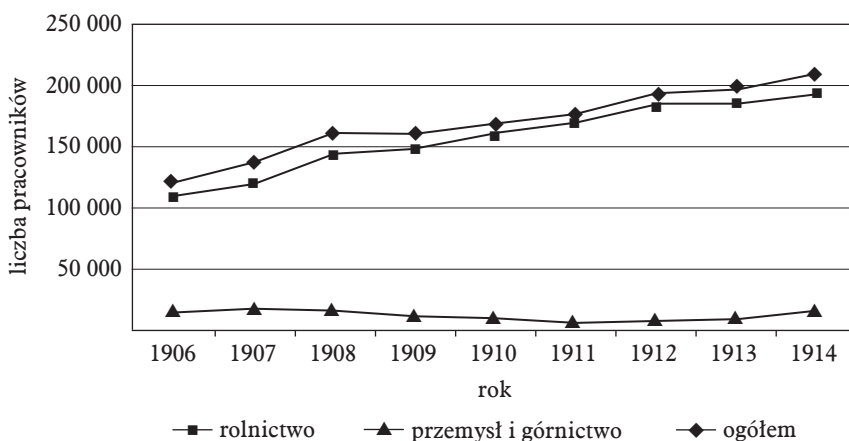
Źródło: K.J. Bade, *Arbeiterstatistik und Ausländerkontrolle...*, s. 174–254.

Różne grupy narodowościowe w różnym stopniu obecne były w poszczególnych sektorach gospodarki. Podczas gdy pracownicy z Austro-Węgier, Holandii i Włoch zatrudnieni byli przeważnie w przemyśle i górnictwie,

⁷ K.J. Bade, *Arbeiterstatistik und Ausländerkontrolle: Die »Nachweisungen« der preußischen Landräte über den »Zugang, Abgang und Bestand der ausländischen Arbeiter im preußischen Staate« 1906–1914*, „Archiv für Sozialgeschichte” 1984, 24, s. 174–254.

przybysze z Rosji ogółem w 87%, a przybyli z Rosji Polacy aż w 92%, pracowali w rolnictwie (zob. wykres 3)⁸.

Liczną obecność polskich pracowników z Rosji w rolnictwie warunkowały dwie kwestie: pochodzenie tych ludzi oraz antypolska polityka Prus, na obszarze których zatrudniona była większość Polaków będących poddanymi cara⁹. Z jednej strony polscy pracownicy w większości stanowili ludność rolniczą. Ludzie ci do pracy w tej gałęzi gospodarki mieli więc kwalifikacje, których brakowało im do pracy w przemyśle i górnictwie¹⁰. Z drugiej jednak strony praca w rolnictwie była uwarunkowana względami politycznymi. W Prusach, z wyjątkiem prowincji przygranicznych, polskim pracownikom z Rosji i Austro-Węgier zasadniczo zakazywano podejmowania pracy w przemyśle i górnictwie. Oprócz zapobiegania zwiększaniu się polskiej ludności w Zagłębiu Ruhry celem było, by pracownicy nie odpływali do oferującego lepsze zarobki przemysłu i tym samym by dla rolnictwa nadal dostępna była odpowiednia ilość taniej siły roboczej. Był to więc przykład sztucznej segmentacji rynku pracy¹¹.



Wykres 3. Polscy pracownicy z Rosji w Prusach w latach 1906–1914 według gałęzi zatrudnienia

Źródło: K.J. Bade, *Arbeiterstatistik und Ausländerkontrolle...*, s. 174–254.

⁸ Tamże.

⁹ Zgodnie z danymi S. Ruziewicza ponad 72,8% polskich pracowników z Rosji zatrudnionych było w Prusach, 9% w Meklemburgii-Schwerin, a 6% w Saksonii, S.T. Ruziewicz, *Le problème de l'émigration polonaise en Allemagne*, Paris 1930, s. 78–82.

¹⁰ Z. Stankiewicz, *The Economic Emigration from the Kingdom of Poland Portrayed on the European Background*, [w:] *Employment-Seeking Emigrations of the Poles world-wide XIX and XX c.*, red. C. Bobinska, A. Pilch, Kraków 1975, s. 40, 52.

¹¹ K.J. Bade, »Preußengänger« und »Abwehrpolitik«..., s. 115; K.M. Barfuß, »Gastarbeiter« in Nordwestdeutschland 1884–1918, Bremen 1986, s. 94.

Z zamiarem zmniejszenia udziału polskich pracowników podjęto próby zastąpienia ich Rusinami (ówczesne określenie Ukraińców) z Austro-Węgier oraz rosyjskimi Niemcami. Liczba tych ostatnich podwoiła się wprawdzie z 10 015 w roku 1906 do 22 884 w 1914, jednak wzrost ten nie był wystarczający do istotnego wyparcia polskich pracowników pochodzących z Rosji¹².

Prawie połowę polskich poddanych cara zatrudnionych w rolnictwie stanowiły kobiety. Przy niektórych pracach rolniczych (np. przy uprawie roślin okopowych) zatrudniano nawet więcej kobiet niż mężczyzn¹³. Natomiast w przemyśle i górnictwie pracowali niemal wyłącznie mężczyźni¹⁴.

Pracownicy zagraniczni nie przybywali do Niemiec na stałe. Mniej więcej połowa z nich w miesiącach zimowych wracała w rodzinne strony. Zatrudnienie cudzoziemców przed 1914 rokiem miało więc silny charakter sezonowy.

Tendencja do powrotów z różną mocą zaznaczała się jednak wśród rozmaitych grup cudzoziemców. O ile w latach 1906–1913 do domu wracało średnio tylko 36% Holendrów i Belgów, odsetek ten wynosił w przypadku Włochów 53%, w przypadku pracowników z Austro-Węgier prawie 60%, a pracowników z Rosji nawet 95%¹⁵.

Powód silnej tendencji do powrotów u pracowników przybyłych z Rosji stanowiły w sporej mierze więzi rodzinne i gospodarcze. Wielu z nich w rodzinnych stronach nadal utrzymywało niewielkie gospodarstwa rolne lub wykonywało prace chałupnicze. W Prusach antypolska polityka miała ponadto na celu niedopuszczenie do osiedlania się na stałe polskich pracowników z Rosji i Austro-Węgier. Podlegali oni ustawowemu nakazowi powrotu w miesiącach zimowych (okres karencji), którego przestrzeganie nadzorowane było poprzez wydawanie kart legitymizacyjnych. Karty te – w przypadku Polaków oznaczone specjalnie kolorem – służyły jako namiastka paszportu i łączyły pozwolenie na pobyt pracowników z ich miejscem pracy (obowiązek legitymizacyjny)¹⁶.

¹² K.J. Bade, *Arbeiterstatistik und Ausländerkontrolle...*, s. 174–254; tegoż, »*Preußengänger*« und »*Abwehrpolitik*«..., s. 146.

¹³ Podczas gdy koszenie i prace związane z uprawą zbóż były zadaniami typowo męskimi, w przypadku uprawy ziemniaków i roślin okopowych korzystano przeważnie z pracy kobiet. Poza tym mężczyźni zatrudniani byli raczej do zadań związanych z transportem, kobiety do prac ręcznych, K. Roller, *Frauenmigration und Ausländerpolitik im Deutschen Kaiserreich. Polnische Arbeitsmigration in Preußen*, wyd. 2, Berlin 1994, s. 54, 117. Przy uprawie roślin okopowych nawet do 90% zatrudnionych stanowiły kobiety i młodzież, tamże, s. 31, 55.

¹⁴ S.T. Ruziewicz, *Le problème de l'émigration*, s. 63, 68–70; J. Thiel, *Polnische und belgische Zwangsarbeiter im Ersten Weltkrieg*, [w:] *Enzyklopädie Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, red. K.J. Bade, P.C. Emmer, L. Lucassen, J. Oltmer, Paderborn–München–Wien–Zürich 2007, s. 864; K. Roller, *Frauenmigration und Ausländerpolitik...*, s. 54. Przyczyny zob. tamże, s. 26–31, 54–60, 95 i n., 144.

¹⁵ K.J. Bade, *Arbeiterstatistik und Ausländerkontrolle...*, s. 174–254.

¹⁶ Tegoż, »*Preußengänger*« und »*Abwehrpolitik*«..., s. 113 i n.